

ՈՐԸ ՊԻՏԻ ԼԻՆԻ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ *)

Մի քանի օր սրանից առաջ թէ լրագրութեան մէջ և թէ մասնաւոր տեղեկութիւններէց յայտնի եղաւ, որ Կ. Պօլսի Հայոց պատրիարք՝ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանը դիմել է մի թղթով ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որով խնդրում է ազդել Կովկասի Հայ լեզափոխական կուսակցութիւնների վրայ, որպէս զի նրանք դադարեցնեն իրենց գործունէութիւնը Թիւրքիայում, որովհետեւ Հայ ժողովրդի կեանքը այնտեղ սոսկալի է դարձել և կոտորածը բնաջինջ կանի Հայութիւնը, եթէ այնտեղ նորից վրդովմունք լինի: Ես միմիայն լսել էի այս մտայն, բայց հաստատ տեղեկութիւն չունէի:

Երբոր Ռուսաստանում մամուլի ազատութիւն չկար, շատ բնական էր, որ լուռ էին մնում բազմաթիւ հայեր, որոնք իրենց խելքի և հոգւոյ առանձնայատկութիւնների շնորհիւ չեն ցանկանում կամ չէին կարողանում բացարձակ և անկեղծօրէն մասնակցել այն բոլոր իրողութիւնների քննադատութեան և դնահատութեան գործին, որոնք կատարւում էին հայի հայրենիքում: Բայց յայտնի է, որ բռնութեան կամ բռնապետութեան ամենագլխա-

*) Այս յօդուածը վաղուց արդէն յանձնուած էր խմբագրութեան և չարուած, երբ մեծ. բժ. Աղասարեանը տուեց մեզ կարդալու Բօստոնում տպուած Մ. Սմբատ Գաբրիէլեանի «Հայկական ճգնաժամը և վերածնութիւն» վերնագրով երկը, որ մենք յանձնարարում ենք ամէն մի հայ մարդու կարդալ, իբրև վերին աստիճանի հիմնաւոր և հայրենասիրական գործ մեր ներկայ դրութեան մասին: Գ. ՆՆԳ.

ւոր վատուածիւնը նրանումն է, որ չկայ ազատ խօսք և քննադատութիւն, իսկ ուր չկայ քննադատութիւն, այնտեղ և չկայ ճշմարտութիւն: Այսօր մենք կարող ենք խօսել և ամեն մի լաւ հայի սրբազան պարտականութիւնն է բոլորովին անկեղծ կերպով արձագանք տալ, ով ինչ բանով կարող է, այն բոլոր անցքերին, որ կատարուում են մեր դժբաղդ հայրենիքում:

Արաբացոց արշաւանքներից սկսած, այսինքն եօթերորդ դարուցի վեր, մեր հայրենիքը մեր ցեղի համար կատարեալ սպանդանոց է եղել: Ով գէթ թերթել է մեր պատմագիրներից մի քանիսը՝ Եղիշէն, Առաքել պատմագիրը, Արիստակէս Լաստիվերտցին, Գիրակոս Գանձակեցին ևայլն, և ծանօթ է մի երկու տարի առաջ Էջմիածին հրատարակուած «Հայոց նոր վկաները» նշանաւոր հատորների հետ ու մի փոքր կանգ է առել մտածելու Հայաստան ասած երկրում կատարուած պատմական փաստերի վրայ, նա չի կարող չհամոզուել, որ մեր պատմութիւնը մի չտեսնուած, մի բացառիկ, մի ողբերգական պատմութիւն է: Այս պատմութեան գլխաւոր յատկանիշներից մէկն այն է, որ հայ ցեղը սկսել է ապրել այնպիսի մի երկրում, ուր շատ շուտով երևան են եկել իրանից ծագումով և կրօնով տարբեր զօրեղ և բազմաթիւ ազգեր, իսկ իրա շրջակայքում ապրող եթէ ոչ ցեղակից, բայց կուլտուրապէս յար և նման ազգերը շատ շուտով ոչնչացել են, որպէս Ասորացիք և Բաբելացիք: Այսպիսով դեռ հինգերորդ դարում կրօնի տարբերութեան պատճառով Հայաստանը մի օրհասական կռուի բռնուեցաւ կրակապաշտ Պարսկաստանի հետ, իսկ եօթերորդ դարուց սկսած մեր երկիրը արաբները ոտնատակ տուին և այդ օրից սելջուկները և թուրք-թաթարական ցեղերը և պետութիւնները մեզանից ձեռք չեն քաշել: Պէտք է կարծել, որ մեր պապերը մեզանից ոչ պակաս թէ հայրենասէր են եղել և թէ մեզանից ոչ պակաս՝ քաջ: Չնայելով մեր դրացի ժամանակակից վրացիների կարծիքին թէ՛ հայերը վախկոտ են և վաճառական, մեր պատմու-

Թիւնը և Կովկասեան վերջին հարիւրամեակի տարեգրութիւնը անջնջելի ապացոյցներ են տուել, որ հայ ասած ազգը հերոսական քաջութեան գործեր ունի կատարած և քաջութեան մէջ անվեհերութեան բազմաթիւ օրինակներ առած: Չնայելով սակայն մեր անխախտ համոզման, որ մեր պապերը մեզանից շատ առաւել հայրենասէր են եղել և շատ առաւել քաջ, չենք կարող ի հարկէ ուրանալ մեր ներկայ դրութիւնը, այսինքն թէ՛ մեր պապերի քաջութիւնը և ջանքերը չկարողացան ստեղծել մի անկախ Հայաստան և մենք վերջին հարիւր տարին մի փոքր շունչ քաշեցինք Ռուսաստանում, որի հովանաւորութիւնը ձեռք բերելու համար Ղարաբաղի մելիքները և մեր Ներսէս V կաթողիկոսը մեծամեծ ջանքեր գործ դրեցին: Թող այսօր ռուս գեներալները և ռուս կոզակները մեզ կոտորեն կամ կոտորել տան, բայց իրողութիւնը մնում է անհերքելի, որ մեզ կոտորող թուրքերի ձեռքով Բագու քաղաքի հայ տներ վառող ռուսները Կովկաս մտան հայերի անձնուէր և անձնուրաց զոհողութիւնների և մեծամեծ օգնութեան շնորհիւ:

Ասելիքս այն է, թէ մեր պապերը չկարողացան ազատուել օտարի լծից, այլ գերադասում էին մի ծանր լուծ փոխելու աւելի թեթեւ լծով: Այսպէս է եղել հայի վիճակը և որովհետեւ ոչ Հայաստանի աշխարհագրութիւնն է փոխուել, ոչ հայի թիւն է աւելացել և ոչ մեր հարեաւններն են ոչնչացել և ոչ էլ քրիստոնէութիւնը իրական կրօն է դառել աշխարհի համար, ուստի և մենք, մեր պապերից ոչ աւելի խելօք սերունդներս՝ մեր հայրենիքի վիճակը տնօրինելու ժամանակ և տնօրինող կուսակցութիւնները մեզ հետ, պարտական են հաշուի առնել և մեր պատմութիւնը և ըստ այնմ շարունակել մի գործ, որ անհատների իրաւունքից և պատասխանատւութիւնից վեր է և որի մասին ամեն հայ թէ իրաւունք ունի և թէ պարտական է բացարձակ կերպով իւր կարծիքն լայտնել, որովհետեւ խնդրի այս կամ այն կերպ լուծումից է կա-

խուած այն հարցը թէ վաղը նորից Էրզրումի. և Սասունի կոտորած կլինի թէ ոչ, արդեօք Բագու և Նախիջևան բնաջինջ կլինի հայութիւնը թէ ոչ, արդեօք Թիֆլիզում մեր գիմնազիստ որդիները դիակները կտեսնենք, թէ այս բոլորին վերջ կլինի մի օր:

Ահա այս հարցերի լուծման կարևորութիւնն է հրապարակ հանել Կ. Պօլսի Մաղաքիա Օրմանեան Արքեպիսկոպոսը. այն Օրմանեանը, որ մի երկու տարի առաջ հայերիս համար ամենաանբարեպատեհ հանգամանքներում Կ. Պօլսում կարողացաւ յաջողեցնել մի շատ նշանաւոր ժողով հայ հոգեւորականներից և գրել մի շատ զօրեղ բողոք Գօլիցիին ըէժիմի դէմ և հայ եկեղեցական կալուածներին գրաւման առէթով, որ հասաւ թէ եւրոպական տէրութիւնների դեսպաններին և թէ Ռուսաց Պալսեր ձեռքը: Այս այն Օրմանեանն է, որ նոյն այն ժամանակ կարողացաւ Սուլթանի հաճութիւնը ստանալ, որ ամենայն Հայոց Վարդապետութիւնը փոխադրուի Թուրքիա, եթէ Ռուսաստանը շարունակէ մեր հաւատի և մեր ժողովրդի դէմ իւր ճնշումները:

Ամեն մի հասարակական գործ, որ քննադատութիւնից զուրկ է, չի կարող արդիւնաւոր լինել և ուր չկայ քննադատութիւն, այնտեղ չկայ և ճշմարտութիւն: Ահա Օրմանեան սրբազանը խնդրում է, որ Թուրքիայում հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները դադարեցնեն իրենց գործունէութիւնը, որովհետեւ հակառակ դէպքում կոտորածը կարող է վերջնական և մահաբեր լինել հայութեան համար: Այս ասել է, թէ սրբազան Օրմանեանը հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների գործունէութիւնը առաջարկում է նախ Ամենայն Հայոց Վարդապետի և ապա ուրեմն հայ ազգի քննադատութեան: Այո, այս շատ վաղուց էր հարկաւոր, դառնութեան բաժակը լցուած է: Բայց աւանդ, շատերն են, որ բողոքում են, բայց քրջերը մեզանից մտածում են այս մասին: Դադարեցնել ապստամբական գործունէութիւնը Թուրքիայում. բայց ի՞նչ

կնշանակի այս — ահա այն բնական հարցը, որ լեղափոխական մարմինները բնականաբար պիտի առաջարկեն սրբազան Օրմանեանին և նրանց, ով խորհուրդ կտա դադարեցնել: Արդեօք այս չի նշանակի թէ՛ թող թուրք պաշտօնեաները կեղեքեն հային, թույլ քիւրդը կողոպտէ ու կոտորէ հային, իսկ հայը թող աղօթք անէ մեծ մարդասպան Սուլթանի արեւշատութեան համար: Եթէ սրբազան Օրմանեանի խնդիրն այս է՝ այն ժամանակ մի տարօրինակ զուգադիպութիւն է, որ Կովկասում էլ ռուս ոստիկանութիւնը և ռուս հայրենասէրները ասում են թէ թուրքերը հայերին կոտորում են, որովհետեւ հայերը կօմիտէներ ունին և ռուսք են գցում, ուստի և հայերը մեղաւոր են:

Սուլթանի բարեկամութիւնը վայելող սրբազան Օրմանեանի պահանջը և ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչներից շատերի պահանջը զարմանալի կերպով նման են իրար: Ինչ հրապուրելի դաշնակցութիւն, Սուլթանի ռէժիմի և Ռուսաստանի մեռնող ռէժիմի ներկայացուցիչների ծրագիրների զարմանալի զուգադիպութիւն հայկական խնդրի վերաբերմամբ: Ռուսաց Եկատերինա երկրորդ խեղօք կայսրուհին մի ժամանակ մեր Յովսէփ Արղուլթեան եպիսկոպոսի շնորհիւ Ռուսաստանի շահերի համար հարկաւոր էր համարում Հայոց թագաւորութիւն՝ ստեղծել, իսկ այսօր կոմս Վօրօնցով Դաշկովի փոխարքայութեան օրօք Բազուի թուրք Աշուրովը ռուս ազգասէրների հետ միասին ազգասիրական թափօրի է դուրս գալիս և օր ցերեկով ռուս ոստիկանապետի, ռուս կոզակների և օֆիցէրի ներկայութեամբ վառում է տասնեւեց հայի տներ և սպանում ու կողոպտում բազմաթիւ հայեր: *Tempora mutantur et Homines in iis.*

Բայց այս առաժը, որ անհատներին է վերաբերում թէ ժամանակի հետ մարդիկ էլ փոխւում են, ի հարկէ նոյն չափով և ուղիղ է և այն տէրութիւնների համար, որոց ղեկը անհատների և ոչ հաստատութիւնների ձեռքումն է, այսինքն արագ փոփոխութեան են ենթարկւում

այն տէրութիւնների քաղաքականութիւնը, որոնք հաստատ օրէնքներով և հաստատութիւններով չեն ապրում, այլ բռնակալների կամքով և նրանց գործակալների քմահաճութեամբ: Բայց դառնում ենք բուն խնդրին:

Ժամանակը հասել է, այսինքն ժամանակն է, որ մեր հասարակական գործերը և գործիչները, մեր կուսակցութիւնները, մեր լեղափոխականները, մեր ինտելիգէնցիան, մեր հոգևորականները և մեր բոլոր ուժերը հրապարակական քննադատութեան ենթարկուեն: Այս հարցը դրել է սրբազան Օրմանեանը, թող չը վերաւորուի նա, եթէ ես նրան Սուլթան Աբդիւլ Համիդի կամքի գործակատար դարձրի: Այս նոյնքան ճիշտ է, որքան և նրա կողմից ազգասիրական է *), եթէ Ամեն. Օրմանեանը չի կամենում, որ Հայաստանում կոտորած լինի և այս պատճառով է դիմում Վեհափառ Կաթողիկոսին, նոյնքան ճիշտ է, որ այս դիմումը հաճելի է և Կարմիր Սուլթանին: Քանի որ հայի գրութիւնը ողբերգական է, իսկ ողբերգութեան մէջ պատահականը շատ մեծ նշտնակութիւն ունի, ուստի և շատ կարելի է, որ այսօր Սուլթան Համիդի կարծիքը աւելի արժէք ունենայ հայ ազգի ապրելու տեսակէտից, քան արևելեան քրիստոնեաների պաշտպանի գերով մի ժամանակ հպարտացող ռուս կառավարութեանը, որ այսօր իւր օրհասական տաքնապի ժամանակ լոկ անսիրտ հանդիսատես է դառել Հայ արիւնլուիկ ժողովրդի հրապարակական նահատակութեան:

Ինչ և իցէ, սրբազան Օրմանեանը մի կարևոր խնդիր է յարուցել, որ Վեհափառ Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ այսօր հայ ժողովրդի հրապարակական քննութեան և դատին պիտի յանձնուի:

Ժամանակն է, որ հայերը անկեղծ խօսեն և ինքնուրոյն կերպով մտածեն և ոչ նմանողութեամբ և վախկո-

*) Ով ծանօթ է Օրմանեան սրբազանի կեանքի բազմամեայ գործունէութեան՝ նորա համար պարզ է, որ նա միշտ գործել է բարձր հայրենասիրութեամբ, ինչպէս խոստովանում է և պ. Ննգիբարեանը: ԽՄԲ.

տուժեամբ: Բոպէն օրհասական է և ամեն մի նոր սխալ վերջնական վտանգի կարող է ենթարկել հայութիւնը, որ կորստեան ճանապարհի վրայ է այսօր:

Հայութեան հետ կռուող ուժերը ահաբեկ են և ներանց դէմ ձեռնարկուելիք միջոցները պիտի լաւ մտածած և կշռադատուած լինին: Հեռու մեզանից վախկոտութիւնը և կեղծ ամօթը, թող ամեն հայ անկեղծօրէն և բացարձակ ասէ այն, ինչ որ մտածում է հայութեան օգտին առանց վախենալու, որ այս կամ այն կուսակցութիւնները մեզանից դժգոհ կ'լինեն: Սրբազան Օրմանեանը խընդիր է լարուցել, թէ հայերին վերջնական կոտորումից ազատելու համար Թիւրքիայում պէտք է լեղափոխական գործունէութիւնը դադարեցնել: Ահա այս լուրջ խնդիրը հայ ժողովուրդը պիտի լուծէ և նա թող լուծէ առանց ճնշման:

Փորձենք մենք էլ իբրև հայ մարդ մօտենալու այս խնդրին: Բայց նախ պէտք է որոշել ինչ է լեղափոխական կուսակցութիւնների նպատակը և որոնք են այն միջոցները, որոնցով այդ կուսակցութիւնները իրադրութեամբ են իրենց նպատակները: Եթէ մի կողմ թողնենք «Հնչակ» կուսակցութեան վերջին ծրագիրները և Սոցիալ-Դէմոկրատ հայ կուսակցութեան ձգտումները, որոնց հետ մենք ծանօթ ենք «Հնչակ» և «Սոցիալիստ» թերթերից, որոնք զուտ ազգային խնդիրներով չեն հետաքրքրւում, այլևս հրապարակի վերայ կմնայ միմիայն «Դաշնակցութիւնը», որ առաջ զուտ ազգային ուղղութիւն ունէր, իսկ 'վերջերումս իւր ծրագրի մէջ մտցրել է և բանտորական խնդիրներ և սոցիալ դէմոկրատական ծրագրից էլ է ընդունել: Այսօրուայ մեր վիճակը մեզ հնարաւորութիւն չի տալիս մտածելու այն հարցի մասին թէ որն է լաւ ուս. ժողովրդի համար, որ նրա պարլամենտը լինի դէմոկրատական հասարակապետութիւն թէ ազատամիտ կամ թէ դէմոկրատական սահմանադրութիւն, կամ ուս. գիւղացուն պէտք է տալ կալուածատէրերի և

պետական հողերը ձրի թէ լայտնի վարձով ևայլն ևայլն: Այսօր դեռ մենք մի խնդրի մասին պիտի մտածենք, թէ արդեօք մենք կամենում ենք ապրել իբրև հայ ազգ թէ հայութեան բնաջինջ լինելը մեզ համար միևնոյն է: Եթէ մենք ազգային գոյութեան մասին պիտի մտածենք, այն ժամանակ մեր ուժերը այնքան նուազ են, որ հազիւ թէ կարողանանք միմիայն այս մասին հոգալ:

Հայ ազգի գլխաւոր դժբաղդութեան պատճառներից մէկն էլ նրանումն է, որ ոչ միայն մեզ շրջապատող և մեզ տիրապետող ազգերը, այլ նոյն իսկ մենք ինքներս մեզ լաւ չենք ճանաչում և զուրկ ենք մեր պատմութիւնը հասկանալու և գնահատելու ընդունակութիւնից: Հայաստանը իւր քաղաքական անկախութիւնը կորցրել է շատ վաղուց, բայց հայը շարունակել է ապրել իբրև ազգ: Այս գլխաւոր պատմական փաստը մենք լաւ չենք քննել և հաշուի չենք առել, երբոր ծագել են մեր մէջ յեղափոխական կուսակցութիւնները:

Տասնեւիններորդ դարու սկզբներին, դեռ հայութեան վերածնութեան աղօտ յոյսերի օրերում, ինչպէս վերը լիշեցինք, կային մարդիկ, որ Հայաստանի անկախութեան մասին էին երազում և Ռուսաց Եկատերինէ II կայսրուհին քիչ էր մնացել, որ Հայոց թագաւորութիւն ստեղծէր: Անկախութիւնից զրկուած հայերը սակայն միշտ մեծ տենչանք են ունեցել ազատուելու գերութիւնից, բայց չեն կարողացել: Այսպէս՝ այսօր մեր առաջ դրուած է նոյն դժուար լուծանելի խնդիրը: Ի՞նչ է կամենում հայ ժողովուրդը, որ դարերի ընթացքում մարտիրոսաբար կռւում է շրջապատող խաւարի և բռնութեան դէմ, դարերի ընթացքում յուսահատական կատաղութեամբ պաշտպանում է Քրիստոսի խաչը և իւր պապերի լեզուն և՛ չնայելով դժբաղդ հայրենիքում ապրելու անհնարաւորութեան, միշտ ձգտում է վերադառնալ հայրենիք, միշտ «վաթան» է երգում: Կամենում է արդեօք հայ ժողովուրդը քաղաքական անկախութիւն, կարող է ցանկանալ, ինչ

ուժեր կան և ինչ պայմաններ, որ կը նպաստեն կամ կխանգարեն նրա այսպիսի ձգտումներին, իսկ եթէ չի կարող ցանկանալ քաղաքական անկախութիւն, ապա ուրեմն ինչ կարող է ցանկանալ հայն այսօր:

Հայ լեղափոխական կուսակցութիւնները թէև իրենց ծրագիրների մէջ բացարձակ կերպով քաղաքական անկախութեան խնդիր չեն դրել, բայց զուտ հայկական գաւառների համար ինքնավարութիւն պահանջելով՝ նրանք առիթ են տուել թէ օտարներին և թէ հայ ժողովրդին կարծելու, որ այդ կուսակցութիւնները հայկական անկախութեան մասին են մտածում: Նրանց գործ դրած միջոցները, այսինքն զինեալ ապստամբութեան ձգտումը, որ արտայայտուել է Թիւրքիայում արշաւանքներով, նոյնպէս ապացոյց են, որ այդ կազմակերպութիւնները Հայաստանը Թուրքիայից անջատելու են ձգտել: Պարելի է ի հարկէ այդ արշաւանքները փաստաբանել և պաշտպանել իբրև միջոց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան, բայց որովհետև ոչ ամեն ահգամ Ռուսաստանից գնացած արշաւանքները եղել են իբրև վրիժառութիւն լայտնի չարագործութիւնների կամ պատասխան այս կամ այնտեղ պատահած անցքերի, ուստի և այդ շատ անգամ անսեղի արշաւանքները միշտ բացատրուել են իբրև ապստամբութիւն առաջ բերելու փորձեր:

Մեր պատմութիւնը սակայն տնդրդուելի փաստերով ապացուցանում է, որ Հայաստանի քաղաքական անկախութեան գաղափարը մի ցնորք է, որ հալը սիրում է փայփայել՝ բայց Հայաստանի ազատութեան գաղափարին հալը սակայն նոյնպէս խորին կերպով հաւատում է, որպէս հրէան մեսիայի գալստեան: Հրէան հաւատում է, որ մեսիան դեռ պիտի գայ և հալը հաւատում է, որ նա անկախ Հայաստան պիտի տեսնի և դժուար է ասել թէ հրէայի մեսիան է նրան թանգ նստել թէ Հայաստանի ապագայ անկախութեան տենչանքը՝ հային: Մեզ թւում է թէ ոչ հրէայի մեսիան է աշխարհ գալու և

ոչ Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնն ենք մենք տեսնելու: Բայց արդեօք այս դրութիւնը ընդունելով՝ մենք պիտի ուրանա՞նք հայութիւնը և համաձայնենք, որ մեզ կոտորեն Նախիջևանի խաները, Բագուայ մութ խուժանը և միլիօնատէր թուրքերը կամ Տաճկաց կառավարութիւնը. միթէ՛ այս կնշանակի, որ մենք չպիտի ինքնապաշտպանութեան գիմենք իբրև մարդ և ապա իբրև մի ցեղ, որ հազարաւոր տարիներ ամենադժոխային պայմաններում իւր արժանաւորագոյն և գերբնական ուժով օժտուած անհատների շնորհիւ պահել է իւր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Բնաւ ոչ:

Արդ՝ հասկանալի է, որ մենք այսօր գրական կերպով պիտի յայտարարենք աշխարհին, որ քաղաքական անկախութեան մասին չենք երազում այժմ, այլ կամենում ենք ունենալ Հայաստան, ուր հայը իբրև մարդ և իբրև հայ ապրէ և կարողանայ անարգել զարգացնել իւր անհատական և ազգային ուժերը, կարողանայ ապրել մարդու պէս և իբրև հայ՝ հալածանքի չենթարկուի, այլ՝ ընդհակառակը, ազատ տնօրինէ իւր ներքին կեանքի կարգերը:

Հայութիւնը պահելու իդէալը այնքան մեծ է հայ ազգի մէջ, որ ոչ ահռելի պետութիւնների նենգաւոր դաւերը, ոչ հայերի մէջ եղած պակասաւոր տարրերի գոյութիւնը, ոչ հայրենիքի աշխարհազրական անյաջողակ գիրքը չեն կարողացել մինչև այսօր հալին գրկել հայութիւնը պահպանելու յոյսից: Զարմանալի և ողբերգական զուգադիպութիւն և նմանութիւն մեր այսօրուայ դրութեան և հազարաւոր տարիներ առաջ ապրած հալի հետ: Նշիշէի ոսկեղինիկ նկարագրութեան օրերը կարծես այսօր են կատարուել, այսօր կարծես մեր կեանքը մի մազի չափ չէ փոխուել այդ օրուանից ի վեր: Սուրբ Վարդանանց օրերին էլ հայութիւնը վտանգուած էր պարսիկներից և քաղաքական խելքից միշտ զուրկ հայը իւր յոյսը դնում էր քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի վերայ. ահա այդ գիմումը.—

«Յովսէփ եպիսկոպոսապետ բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրք Հայոց, Վաստկ մարգպան և Ներշապուհ Ռըմբոսեան հանդերձ սպարապետաւս և ամենամեծ նախարարօքս առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմասցի ողջուն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի, և չիք ոք լերկրաւորացս՝ որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ: Որպէս մեք իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց, ունելով՝ զԵւրոպէ անցին և տիրեցին և ասիացւոց կողմանցն ի սահմանոյն Սերաց մինչև ի կողմանս Գագերովնի, և ոչ ոք գտաւ ստամբակեալ և ելանել ըստ ձեռն նոցա: Եւ յանչափ մեծ իշխանութեան դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին: Վասն որոյ և նախնին մեր Տրդատիոս իշխելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ տպրեալ սնաւ լերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սուրպէս և զհաւատոն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն՝ Հռովմայ, յուսաւորեաց ըզխաւարալին կողման հիւսիսոյ, զոր և ալժամ կամին ի մէնջ կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արևելից և ալլն: Յետոյ Եղիշէն պատմում է թէ ինչպէս հայ ազգի պատգամաւորները «ընթերցան գիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանն նախնեացն»: Այս ժամանակ մեռնում է Թէոդոս կայսրը և յաջորդում է նրան Մարկիանոսը, որ ոչ միայն օգնութիւն չէ խոստանում զաւանակից հայերին, այլ և դաւաճանեց նրանց և օգնութիւն խոստացաւ պարսից:

Խեղճ հայերը կարծում էին թէ Թէոդոս կայսրը շատ բարեպաշտ էր և շատ մեծ օգնութիւն պիտի տար նրանց, իսկ Մարկիանոսը իւր ասորի խորհրդատուի և սպարապետի ազդեցութեան տակ մատնեց նրանց սուրբ զործը Քրիստոնէութեան թշնամիներին և իբր թէ այս պատճառով էր որ «ի նոցա բանս եղեալ թագաւորն, ոչ կամէր ան-

«սալ միաբան ուխտին Հայոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին չարութեան հեթանոսաց: Եւսկ անարիւս այս լաւ համարէր պահել զուխտն հեթանոսաց վասն մարմնական խաղաղութեան, քան պատերազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան: Վասն այսորիկ փութացաւ արձակեաց ղեսպանս առ թագաւորն «Պարսից զնոյն Եփրայիմսն, և եմուտ ընդ նմա յուխտ «հաստատութեան՝ ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ»:

Ժիշտ այսօր է կարծես կատարուել այս բոլորը: Երբոր հայ ազգը և հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները Թուրքիայում գործելիս երկար ժամանակ զեռ հաւատում էին թէ Ռուսաստանը իբրեւ արևելեան քրիստոնեաների պաշտպան ձևացող պետութիւն պիտի նպաստէ հայկական խնդրի բարեկաջող լուծմանը՝ նոյն ժամանակ հէնց իշխան Լոբանով-Րոստովսկին կատարել տուեց 1895 թուականի Սասունի կոտորածը, իսկ մի քանի տարի յետոյ իշխան Գօլիցինը սերմանեց Կովկասեան հայութեան բնաջինջ անելու ծրագիրը, իսկ մենք՝ քաղաքականապէս միշտ տգէտ և տհաս ողորմելիներս, աշխատում էինք պատմական փաստերով ապացուցանել թէ մենք Ռուսաստանին միշտ հաւատարիմ ենք եղել, ուստի և միշտ կարծել ենք թէ քրիստոնեայ Ռուսաստանը մեր անկեղծ հաւատարմութեան համար մեր բնական պաշտպանը պիտի լինի:

Սասունի և Երզրումի կոտորածների ժամանակ էլ Հայոց կաթողիկոսը շարունակում էր «գիր պաղատանաց» գրելու Պետերբուրգի արքունիքին, որպէս մեր պապերը գրում էին Բիւզանդիոն: Բայց աւաղ, որ հէնց նոյն Թէոդոսը, որի վրայ մեծ յոյս ունէին հայ ազգի պատգամաւորները և որը իբր թէ «հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ, զի մի եկեղեցիքն արևելից յափշտակեսցին յանօրէն հեթանոսացն, բայց վախճան կատարածի կենաց նորա հասանէր և կարի չար խափան լինէր գործոյն օգնականութեան» հէնց վաղուց դաւաճանել էր հայերին:

Խեղճ— և քաղաքական խելքից միշտ զուրկ հայեր։ Նոյն իսկ Եղիշէն կարծում է թէ Թէոդոս կայսեր մահն էր, որ խանգարեց Բիւզանդիոնին օգնելու հայերին, բայց յայտնի է պատմութիւնից, որ նոյն այդ Թէոդոսը դաշն ունէր Յաղկերտի հետ կապած Հայաստանի վերաբերու-
թեամբ, որով Բիւզանդիոնը ոչ միայն չպիտի օգնէր հայերին, այլ և պիտի օգնէր պարսիկներին հայերի ապստամբութիւնը նուաճելու և Մարկիանոսը ոչ թէ իբրեւ անարի և վատ մարդ հրաժարուեց հայերին օգնելուց, որպէս կարծում է Եղիշէն, այլ կատարեց միմիայն իւր նախորդի դաշնադրութիւնը, որովհետեւ այսպէս էին պահանջում Բիւզանդիոնի քաղաքական շահերը։

Բոլորովին ճիշտ է նկատում Եղիշէի մեկնիչը Միքայէլ փաշա Փորթուգալը, թէ բոլորովին ձեռնառու չէր Բիւզանդիոնին խրախուսելու հայերի ապստամբութիւնը պարսից դէմ, որովհետեւ Հայաստանի մի մասն էլ իւր իշխանութեան տակ էր։

Ճիշտ այսօր է կարծես կատարուել այս բոլորը։ Չէ՞ որ Սուլթան Համիդն էլ կարողացաւ վերջին տարիները ներշնչել ռուսաց բիւրոկրատիային, որ հայերի ապստամբական շարժումները Թիւրքիոյ դէմ պէտք է զսպել, որովհետեւ հայը նոյնպէս յեղափոխական տարր է և Ռուսաստանում և չէ՞ որ մեր զինեալ խմբերը, որ Թումանի և ուրիշների գլխաւորութեամբ անցնում էին Թուրքիա հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին ծառայելու՝ ռուս և թուրք սահմանապահ զօրքերի միահամուռ և համերաշխ յարձակման զոհ էին գնում ու կոտորւում թէ ռուսից և թէ թուրքից և ռուս Գնուտով ու Բըկով օֆիցէրները մի կողմից էին գնդակահարում մեր հերոսներին, իսկ թուրքերն ու քրդերը՝ միւս կողմից։

Ահա քրիստոնեայ Ռուսաստանի և մահմեդական Թուրքիայի մի հրապուրիչ դաշնադրութիւն հերոսական յամառութեամբ իւր հալընիքում ապրել միայն կամեցող մի բռն ջրիստոնեայ ժողովուրդը բնաջինջ անելու համար,

որպէս և առաջ էր քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի և կրակապաշտ պարսից հետ նոյն նպատակով: Այս մեր պատմական ճակատագիրն է:

Արդ, ինչ պէտք է անել և ճիշդիս ազգային քաղաքականութեան պիտի հետևենք մենք, որպիսի ազգային իդէալներ պիտի ունենանք և ո՞րոնք են այն միջոցները, որ մեզ կարող են հասցնել մեր իդէալներին:

Մենք վերև նկատեցինք, որ մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը մեզ առ այժմ զրկում է անկախ հայկական պետութիւն կամ նոյն իսկ ինքնավարութիւն ստեղծելու կարելիութիւնից, որովհետև չկայ գէթ երկու կից նահանգ, ուր հայութիւնը ազգաբնակչութեան գէթ 60% կազմէր: Չնայելով սրան, հայը իբրև հայ ապրել է հերոսական եռանդով և կամենում է ապրել: Սա հայի առաջին առանձնատկութիւնն է, նա նացիոնալիստ է բառիս բուն նշանակութեամբ, նրան պատմութիւնն է հայացրել: Հայի երկրորդ յատկութիւնը, որ նրան պահել է, նրա բնաւորութեան ճկունութիւնն է, որ շատ կարևոր յատկութիւն է թէ ապրելու և թէ քաղաքակրթութեան բարեքները իւրացնելու համար. հայը պրոգրէսիստ է և այս պատճառով նա ըստ մեր աւանդութեան առաջին քրիստոնեայ ազգը դարձաւ, երբոր եւրոպացիք գեռ կռապաշտ էին, իսկ մեզ այսօր կոտորել տուող ռուս կօզակի և խուլիգանի պապերը ըստ իրենց պատմագիր Նեստորի ЖИВАХУ АКЖ ЗВѢРИ И ЗВѢРИНО МЯСО ЪДАХУ, այսինքն ապրում էին գազանի պէս և գազանի միս էին ուտում, այս է պատճառը, որ ռուս ազատարար շարժման արշալոյսի ցօղերի մէջ կային և Հայաստանի արևի ցօղերը:—Մեր Նալբանդեանը շատ սակաւթիւ ռուս ազատամիտների, Իսկէնդէրի և ուրիշների բարեկամն էր: Յիսուսն տարուայ խաղաղ կեանք բաւական էր, որ Կովկասի հայ ժողովուրդը յառաջագիմութեան շաւղի վրայ ահագին քայլեր անէր. նա ստեղծեց հարիւրաւոր դպրոցներ տասնեակ հազարաւոր աշակերտներով, մի նորագոյն գրականութիւն մարդ-

կային հոգու ստեղծագործութեան բոլոր տեսակներով, Կով-
կասեան արդիւնաբերութիւն և վաճառականութիւն: Այս
բոլոր փաստերն ապացոյց են, որ դարերի ընթացքում
հայի հանճարը զարգացել էր խաղաղ և շինարար կեանքի
համար և նա պիտի ձգտէ հասարակական կեանքի այնպի-
սի պայմաններ ստեղծելու, որ կարողանալ ապրել և նը-
պաստել երկրի խաղաղ զարգացման և յառաջադիմութեան
գործին:

Բայց որովհետեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը,
նրա խառն բնակչութեան կազմը, հայ տարրի սակաւու-
թիւնը և Եւրոպական տէրութեանց փոխադարձ շահերի
դասաւորութիւնը երեք շատ զօրեղ ֆակտորներ են, ո-
րոնք հնարաւորութիւն չեն տալիս մեզ ազատ Հայաստան
կամ նոյն իսկ Հայաստանի ինքնավարութիւն ձեռք բերելու,
ուստի մեզ մնում է ամեն մի երկրում միանալ տեղական
խաղաղ տարրերի հետ և ձգտել երկրի յառաջադիմական
զարգացման, պահելով մեր ազգային ցեղական առանձնա-
յատկութիւնները ու ժողովրդական ազգային եկեղեցին:
Առանձին շահ չունենք մենք ոչ ծայրահեղ ռամկավարա-
կան կուսակցութիւնների ձեռքին խաղալիք և գործիք
դառնալու և ոչ էլ բռնապետութեան նեցուկ, որպէս
թուրքերն են անում: Մենք քաղաքներ շինող և հող մշա-
կող ազգ ենք և մենք կուսակից պիտի լինենք միմիայն
խաղաղ զարգացման և աշխատանքի համար պայմաններ
ստեղծող սարք ու կարգի: Զուտ քաղաքական նպատակնե-
րը այսօր արդէն մեզ համար անմատչելի են դարձել և
մենք ամենաշատը երազել կարող ենք տիրանալու նոյն իսկ
Լիբանանի պէս ինքնավարութեան, միայն որեւէ եւրոպական
մի զօրեղ պետութեան աջակցութեամբ: Մեր այսօրուայ ամե-
նամեծ քաղաքական իդէալը կարող է լինել այն, որ հա-
յերով բնակեցրած երկիրները եւրոպական մի որեւէ տէ-
րութեան ձեռք անցնեն, եթէ յոյսներս բոլորովին կըտ-
րուին, որ մեզ տիրող ազգերը իրենք անընդունակ են
մտցնելու մեր երկիրը կարեւոր վարչական և տնտեսական

բարենորոգումներ: Այսպէս է եղել մեր պատմութեան ընթացքը, որ մենք օգնել ենք Պարթևներին կամ Հռոմայեցոց, Բիւզանդիոսին կամ Պարսից և վերջն էլ Ռուսաստանին բայց ոչ Թիւրքիային:

Այս բոլոր մեր ասածները բղխում են մեր պատմութեան ընթացքից և ոգուց, մենք միշտ ձգտել ենք յառաջագիմութեան և պահել ենք մեր ազգային ինքնուրոյնութիւնը—մեր լեզուն, մեր ազգային ժողովրդական եկեղեցին և չնայելով մեր ողբերգական պատմութեան, մենք մեր հայրենիքը սիրել ենք և ունենք հայրենիք: Եթէ մեզ վիճակուած չէ, որ մենք տիրենք մեր հայրենիքին՝ այն ժամանակ մենք մեր բոլոր գոյութեամբ պիտի ձգտենք կամ մեզ տիրող ազգերի գործերում նպաստելու այնպիսի կարգերի հաստատման, որոնք հնարաւորութիւն կտան մեզ ապրելու իբրև ազգ, կամ պիտի նպաստենք, որ մեր երկրի ճնշուած մասերը մտնեն և տիրապետեն այնպիսի ազգեր, որոնք մեր ազգային գոյութեանը և զարգացմանը խանգարելու րէժիմ չունեն: Այս տեսակ եւրոպական տէրութիւններ կան և այս մասին պիտի լուրջ մտածել: Ահա թէ ինչը պիտի լինի մեր բոլոր կուսակցութիւնների, մեր բոլոր ժողովրդի քաղաքական իդէալները, եթէ մենք մի փոքր քաղաքական խելք ունենալ ցանկանանք:

Մենք մեր սեփական ուժերով մեր ազգային գոյութեան ապագան ստեղծելու, որպէս երևում էլէ մեր պատմութիւնից, անկարող ենք, որքան էլ հերոսական լինեն մեր ջանքերը, բայց մենք շատ հզօր ենք, երբօր մեր հոգեկան կորովը և եռանդը միացնում ենք մի որևէ պետութեան, մի որևէ զօրեղ կուսակցութեան ուժերին: Մենք առանց բարեկամի, առանց դաշնակցութեան անզօր ենք և բոլոր խնդիրը նրանումն է թէ հրտեղ պիտի մենք փնտռենք մեզ համար դաշնակիցներ: Մեր պապերն այս խնդրում մեծ սխալներ են արել և մենք պիտի զգոյշ լինենք այդ սխալներն անելուց: Մենք պիտի միանանք այնպիսի դաշնակցի, որ ազգային սկզբունք է ճանաչում,

որ մեզանից խելու չէ մեր ազգային կեանքի նեցուկները—մեր լեզուն, մեր եկեղեցին և մեր հայրենի հողը: Մենք միացանք հարիւր տարի առաջ ռուսաց միապետութեան, բայց նա մեզ դաւաճանեց, որպէս Բիւզանդիոնը, նա վերջին քառորդ դարում ճնշեց մեր լեզուն, ձեռնամուխ եղաւ մեր եկեղեցու խորտակման և մեր դարևոր հայրենիքը—Արարատեան դաշտը սկսեց բաժանել ռուս գաղթականներին: Այժմ մենք պիտի մտածենք մեր անելիքը: Եթէ մենք չենք հաւատում, որ Թուրքիայում և Ռուսաստանում կհաստատուեն նոր կարգեր, ուր մենք կարող կլինենք ապրել իբրև ազգ, մենք պիտի մեր ոյժերը չվատենք ցնորաբիտ ականալուծեանց ետևից ընկնելու վրայ, այլ սոսկ ինքնապաշտպանութեան խնդրով զբաղուենք և հետևենք լուրջ կերպով Եւրոպական տէրութիւնների դասաւորութեան ընթացքին, որպէս զի իւր ժամանակին կարողանանք որոշ և լաւ մտածած քաղաքականութեան հետևել: Այս պատճառով մենք խանգարելու ոչ մի շահ չունենք Ռուսաստանում կատարուող հոսանքին բայց և աւելի քիչ շահ ունենք վատնելու մեր ուժերը Ռուսաստանի լեղրփոխութեան աւանգարդում տեղ բռնելուց: Մեր ուժերը շատ նուազ են և մեր անձնական կեանքն ու գոյքն պաշտպանելու համար էլ ոչ բաւականին նշանաւոր:

Ահա թէ որը պիտի լինի մեր վերջնական ազգային քաղաքականութեան տակտիկան և քաղաքական իդէալները, որպէս և Թուրքիայի վերաբերութեամբ. այլ ևս երբէք նախալարձակ չլինել:

Գ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ